УДК 82.091

М.М. Хәбетдинова

ХӘЗЕРГЕ ЗАМАН ТАТАР ҺӘМ БАШКОРТ ӘДӘБИЯТЛАРЫНДА ГАЗАП ЧИГҮЧЕ ХАТЫН-КЫЗ ОБРАЗЛАРЫ

В сфере нашего научного интереса находится изучение функционирования женского образа в произведениях современной татарской и башкирской литератур, посвященных насильственной христианизации мусульман Урала и Поволжья. Материалом для исследования послужили трагедия Р. Зайдуллы «Үлеп яратты» (2005), художественно-документальный роман «Баһадиршаһ» (2006), исторический роман «Гөләйза» (2018) Ф. Байрамовой, рассказ М. Буракаевой «Кисәкбикә» (2006), повесть С. Абузара «Кисәнбикә юлы» (2018), пьеса М. Башкирова «Киҫәкбикә. Риүәйәт» («Сказ о Кисякбике)» (2021). В рамках исследования выявлена специфика внешних и внутренних характеристик образов мучениц за веру, роль художественной детали в раскрытии портретных характеристик, внутреннего мира и др. Доказано, что татарские и башкирские писатели опираются на традиции фольклора (идеал преданной супруги и заботливой матери) и просветительской литературы (идеал женщины-матери нации). Воссоздавая исторический фон, они акцентируют внимание на противостоянии имперской власти с татарами и башкирами-инородцами. Характерная черта – описание героизма женщины, оставшейся без поддержки мужа. Чаще всего образы мучениц разрешены в романтическом ключе, чтобы подчеркнуть недолжное состояние мира, несправедливость власти к народу. Писатели подчеркивают связь женских образов с мусульманской этикой, сами женские образы выступают образцами благочестивости. В произведениях доминируют тексты молитв, цитат из Корана. Размышляя о предназначении человека, героини придерживаются мусульманской антропологии. Писатели воспевают подвиг и самопожертвование героинь во имя веры.

Ключевые слова: политика насильственной христианизации, мученичество в исламе, мученица за веру, татарская литература, башкирская литература.

In the sphere of our scientific interest is the study of the functioning of the female image in the works of modern Tatar and Bashkir literature devoted to the forced Christianization of Muslims of the Urals and the Volga region. The material for the study was the tragedy of R. Zaidulla «Immortal Love» (2005), the fiction and documentary novel «Bahadirshah» (2006), the story of M. Burakayeva «Kisyakbike» (2006), historical novels by F. Bayramova's «Exodus» (2017), «Gulyayza» (2018), S. Abuzar's novel «The Way of Kisyanbike» (2018), M. Bashkirov's play «Kiəakbik. Riuyet (The Tale of Kisyakbik)». The study revealed the specifics of the external and internal characteristics of the image of martyrs for the faith, the role of artistic detail in revealing portrait characteristics, inner world, etc. Developing the image of a martyr for the faith Tatar and Bashkir writers rely on the traditions of folklore (the ideal of a devoted spouse and caring mother) and educational literature (the ideal of a woman-the mother of the nation). They recreate the historical background, focusing on the confrontation of the imperial power with the Tatars-foreigners. A characteristic feature is the description of the heroism of a woman left without the support of

her husband. Most often the images of martyrs are resolved in a romantic way to emphasize the improper state of the present, the injustice of the authorities to the people. The writers emphasize the connection of female images with Muslim ethics, the female images themselves are models of piety. The texts of prayers and quotations from the Koran dominate in the works. Reflecting on the destiny of man the heroines adhere to Muslim anthropology. Writers glorify the heroism and self-sacrifice of heroines for faith.

Keywords: policy of forced Christianization, martyrdom in Islam, martyr for the faith, Tatar literature, Bashkir literature.

Идел буе һәм Урал мөселманнарын көчләп чукындыру, Рус Православие чиркәвенең миссионерлык эшчәнлеге формалары, XVIII гасырның соңгы утыз еллыгы – XX гасыр башында дини агарту эшләренең эволюциясе темалары хәзерге вакытта тарихчылар тарафыннан җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелгән (А. Хрусталев [Хрусталев], Н. Руновский [Руновский], Ф. Ислаев [Ислаев], Р. Исхаков [Исхаков], Д. Макаров [Макаров], К. Харлампович [Харлампович] һ.б.).

Бу темалар язучыларның да игътибарын җәлеп иткән (Г. Исхакыйның «Зөләйха» трагедиясе (1912) [Исхакый], М. Галәүнең «Болганчык еллар» (1930), «Мөһаҗирләр» (1934) дилогиясе [Галяу], Р. Зәйдулланың «Үлеп яратты» (2005) трагедиясе [Зәйдулла], Ф. Бәйрәмованың «Баһадиршаһ» (2006) художестволы-документаль романы [Бәйрәмова, 2006], М. Буракаеваның «Кисәкбикә» хикәясе (2006) [Бураҡаева], Ф. Бәйрәмованың «Һиҗрәт» (2017) [Бәйрәмова, 2017], «Гөләйза» (2018) [Бәйрәмова, 2018] тарихи романнары, С. Әбүзәрнең «Кисәнбикә юлы» повесте (2018) [Әбүзәр], М. Башкировның «Киҫәкбикә. Риүәйәт» пьесасы (2021) [Башкиров] һ.б.).

Барлык монотеистик диннәрнең уртак бер ягы бар. Ул – газап чигү элементы. Ислам динендә газап чигүчеләр шәһитләр дип атала. Ватанын, илен яклап, көрәштә гаепсезгә вафат булганнар да шәһитләр исемлегенә керә. Ил өчен кан коеп вафат булу оҗмахка кертә торган гамәл буларак кабул ителә. Исламда газап чигү концепциясе христиан диненә караганда киңрәк. Ислам динендә газап чиккән беренче хатын-кыз булып Мөхәммәд пәйгамбәрнең алты көрәштәшенең берсенең әнисе Сөмәйя бине Хәят санала, аны дошманнары ерткычларча җәзалап үтерәләр. Мөхәммәд пәйгамбәр тарафыннан Мәккәгә җибәрелгән өч вәкил дә иманнарыннан ваз кичмичә башларын сала (тулырак карагыз: [Большаков]). Исламда газап чигүче культы җиһад (хак дин, ягъни ислам дине өчен көрәш) концепциясе белән тыгыз бәйләнгән. Мөселманнар өчен Кербельдәге фаҗига чын мәгънәсендә тетрәнү була, анда Мөхәммәд пәйгамбәрнең оныгы Хөсәен һәм аның улларының каны коела (680 ел). Өммәвиләр хакимлеге вакытында бу газап чигүчеләрне яшертен генә искә ала торган булсалар, 750 елдан соң, искә алу чаралары зурлап үткәрелә башлый. Шигыйларда газап чигүчеләр культы шулай формалаша. Рус сәүдәгәре А. Котов әлеге йоланы үзенең «Хожение»сында язып калдыра. Ул дөя өстендә шәрә

килеш («койрыкка таба йөз белән карап») утырып йөргән кешеләрне күреп шакката. Ул кешеләр урам буйлап бәрхеткә төрелгән, бакыр һәм кургаш белән бизәлгән «табут» алып баралар, үзләрен үзләре җәзалыйлар (Тулырак карагыз: [Котов]). XVIII гасыр урталарыннан «газап чигүчеләр турындагы кыйссалар» уку традициясе (Тазийе) үсеш ала. Гарәп (Әбү Михнаф. «Китабу Мактал-и Хөсәен»; Исфахани. «Макатилу'т-Талибин»), фарсы (Хөсәен Ваизи Кәшифи. «Равзату'ш-Шухада»), төрек (Чәләби. «Мактал-и Ал-и Рәсүл»; Госман Кәмал Әфәнде. «Мәрсия Имам-и Хөсәен»; Фөзули «Хадикату'ш-Шуеда») әдәбиятларында, Хөсәеннең үлеменә багышлап, мәрсия жанры формалаша. Татарларда үзенең тамырлары белән әрвахлар рухына табыну культына барып тоташкан изгеләр культы билгеле. Ул беренче ислам миссионерларының каберләрен зиярәт итүдә чагыла («Сәхабәләр кабере», «Изгеләр кабере», «Ялгыз кабер», «Әүлия кабере») [Дәүләтшин, б. 55]. Татар бәетләрендә болгар кызларының, Сөембикә-ханбикәнең, дәүләтчелекне югалту фаҗигалары мәңгеләштерелгән.

Татар әдәбияты гыйлемендә көчләп чукындыру темасының сәнгати рецепциясе үзенчәлеген чагылдырган хезмәтләр шактый ([Akhmetzyanova, Zakirzyanov, Sheyanova, Motigullina; Заһидуллина; Faezova, Khabutdinova, Gaynyllina; Каскинова, Хадыева; Khabutdinova, Zamalieva, Motigullina; Миннуллина; Насипов, Хабутдинова; Хайруллина; Мусин; Хабутдинова; Хәбетдинова] һ.б.). Безнең тикшеренүнең яңалыгы – XXI гасырда татар һәм башкорт әдәбиятларында иман өчен газап чиккән хатын-кыз образларын өйрәнүдә. Тикшеренү материалы – Р. Зәйдулланың «Үлеп яратты» пьесасы (2005) [Зәйдулла], Ф. Бәйрәмованың «Баһадиршаһ» художестволы документаль романы (2006) [Бәйрәмова, 2006], М. Буракаеваның «Кисәкбикә» хикәясе (2006) [Бураҡаева], Ф. Бәйрәмованың «Гөләйза» тарихи романы [Бәйрәмова, 2018], С. Әбүзәрнең «Кисәнбикә юлы» повесте (2018) [Әбүзәр], М. Башкировның «Киҫәкбикә. Риүәйәт» пьесасы (2021) [Башкиров].

Г. Исхакый «Зөләйха» драмасында [Исхакый] патша хөкүмәтенең рус булмаган халыкларга карата колониаль сәясәтен фаш итә. Татар милләте язмышындагы әлеге драматик чор ире Сәлимҗаннан һәм балаларыннан мәҗбүри рәвештә аерып алынган, монастырьда көчләп чукындырылган, исерек рус иренә кияүгә бирелгән татар хатыны Зөләйха язмышы аша күрсәтелә. Татар язучысы үзенең драмасында шул чорда яшәгән татарларның рухи халәтен күрсәтеп биргән. Персонажларның сүзләрендә тулы бер халык фаҗигасы чагыла: иманына тугрылык саклаган өчен Әхмәдине, Куян авылыннан хәзрәтне Себергә сөрәләр, Миңнисаны рус кешесенә сатып җибәрәләр, Садрины төрмәгә ябалар. Өметсезлеккә бирелгән татарлар патша һәм хәлифәдән (Фәхретдин белән Әхмәтҗан диалогын карагыз) яклау эзли. Драма пространствосында персонажларның иман турында фикер алышулары күп урын ала. Хәзрәт мәхәллә лидеры буларак бирелә, ул мәхәллә әгъзаларын үзенең вәгазьләре белән ныклы рухлы

булырга өнди. Персонажлар системасында антитеза өстенлек итә: хәзрәт – поп, Зөләйха – Пётр, халык – становой, поп, сакчылар исеменнән хакимият. Героиняның динилеге аның догалардан, Аллаһка сыгынудан гыйбарәт булган монологларында, диндәшләре белән диалогларында ачыла. Г. Исхакый мөселман хатынының рус гаиләсендә мәсхәрәләнүләрен җентекләп сурәтли. Пётр «татар этенә» өйләнергә ризалыгын попның архиерейдан «бүләк» вәгъдә итүе белән аңлата. Гаиләдәге дини каршылык Зөләйханың Пётрны үтерүе белән чишелә, хатын бу җинаяте өчен егерме елга сөргенгә озатыла. Финалда газап чиккән хатын иманы хакына вафат була, аны фәрештәләр үз канаты астына ала. (Бу әсәр татар әдәбиятчылары тарафыннан нык өйрәнелде. Г. Исхакыйның библиографиясен карагыз [Заһидуллин]).

Р. Зәйдулланың «Үлеп яратты» (2005) [Зәйдулла] драмасында 1937 елда мәгърифәтче татар хатын-кызы, кызлар мәдрәсәсенә нигез салган Мөхлисә Бубиның (1869–1937) үлеме тасвирлана. Ул «Мөселманнарның Үзәк Диния нәзарәте эше» кысаларында Үзәк Диния нәзарәтенең казые буларак кулга алына һәм хөкем ителә. Ф. Миңнуллина фикеренчә, «драманың үзәк темасы шуннан гыйбарәт: иман адәм баласына рух ныклыгына ирешергә ярдәм итә. Мөхлисә ханым Аллаһка ышанырга өнди, иманда үзенә көч таба. Аның яшәү белән үлем арасындагы халәтен тасвирлаганда, максаты милләтне, аның көчле һәм иң аңлы лидерларын юк итү булган явызлык дөньясының моделе торгызыла» [Миннуллина, с. 99]. Әдәбият белгечләре пьесаның тарихи нигезен, сюжет үзенчәлекләрен, социаль конфликтның үзенчәлеген өйрәнделәр: шәхес – тоталитар хакимият, М. Буби фаҗигасын һәм батырлыгын ачканда, символик, метафорик детальләрнең потенциалын ачыкладылар [Akhmetzyanova, Zakirzyanov, Sheyanova, Motigullina].

Р. Зәйдулла пьесасында иман өчен газап чиккән хатын-кыз образының үзенчәлекләре галимнәр игътибарыннан читтә калган. Татар хатын-кызының милли идеалын эзләгәндә, драматург XIX–XX гасырлар чигендә татар әдәбиятында формалашкан милләт анасының мәгърифәтчелек идеаллары белән тыгыз бәйләнгән фидакярлек һәм милләткә хезмәт итү темасына мөрәҗәгать итә. Сюжет традицион мәдәни-тарихи баганаларның шәхси рухи тәҗрибә белән бәрелешенә нигезләнә. Сиксәненче еллар язучысы Р. Зәйдуллага антиномик фикерләү рәвеше хас. Тоталитар хакимият вәкилләренең рухи таркалу процессы иман өчен батырлык кылган хатын-кызның тирән кичерешләре җирлегендә күрсәтелә. Трагедиядә төп урынны иман белән имансызлыкның драматик каршылыгы алып тора. Мотив һәм образлар Аллаһка иман китерү идеясенә берләштерелә.

Трагедиянең лирик доминантасы баш героиняның үз кызы һәм асрамага алган кызлары турында кайгыртучан ана буларак кичерешләре белән бәйле. Мәгърифәтче үзен газаплаучылар турында да аналарча кайгыртучанлык күрсәтеп, алардан өстен күтәрелә. Сүз һәм кул хәрәкәтләре арасындагы бәйләнеш трагедиядә характерны ача торган мөһим деталь булып тора. Баш героинясы образының бөтенлеген

тәэмин итү өчен, Р. Зәйдулла аларның эчке бәйләнешен ассызыклый. М. Буби язмышына ышана, Аллаһ аның ныклыгын кыенлыклар аша сыный дип саный, шуңа да зарланмый, сукранмый. Аның әйткән сүзләрендә һәм монологларында вәгазьләү һәм мәгърифәтчелек рухы өстенлек итә. М. Буби татар халкын мәгърифәтле итү өчен шәхси тормышын корбан итә, үзенең ышануларын яклап, төрмәдә һәлак була.

Драматург бинар оппозицияләргә мөрәҗәгать итә. Мөхлисә үзе азатлыкны гәүдәләндерә. Аңа каршы «коллар» тора: Корбанов, Дәүләтов һәм башка чекистлар кыяфәтле дәүләт системасы шөрепләре. Р. Зәйдулла трагедиядә рухи хыянәт феноменын тикшерә. М. Буби хатирәләренә таянып, трагедиядә 1911 елның гыйнварында Иж-Бубыйдагы ирләр мәдрәсәсен тар-мар итү (бераз соңрак хатын-кызлар мәдрәсә-училищесы да ябыла) белән 1930 еллардагы репрессияләр арасында эчке бәйләнеш ачыклана (империя – татарлар).

Героиняның холкын ачыкларга сөйләм стихиясе ярдәм итә. М. Буби сүзен уйлап әйтә, әңгәмәдәшләрен бүлдерми, үпкәләтердәй сүзләр әйтми, һәркем белән, социаль статусына карамыйча, ихтирамлы мөнәсәбәттә сөйләшә. Аның сөйләмендә Аллаһка мөрәҗәгатьләр, догалар мулдан урын ала. М. Буби үзенең дошманнарын иманлы һәм юаш сүзе белән акылга китерергә тырыша.

Трагедиядә иман хакына корбан итү мотивы психологик интерпретациягә ия. Газап чигүче хатын образының лирик өлеше дога кылганда, Аллаһ белән аралашканда, аның хаҗ кылу турындагы хыялларында чагылыш таба. Мәгърифәтчегә, динилеге белән бергә кушылганлыктан, вакыйгаларның метафизик мәгънәсе ачыла. М. Буби Россия империясенең дә, СССР хакимиятенең дә бөтен гөнаһларын күреп тора. Тышкы драматик конфликт – иман белән имансызлыкның бәрелеше – М. Буби образында психологик гәүдәләнеш таба, аның иман хакына газап чигүче хатын-кыз булуы холкының драматик доминантасын ассызыклый. Трагедиядә мәгърифәтченең үз халкын үлемсез ярату белән яратуына һәм үз-үзен корбан итәргә әзер булуына басым ясала. Аллаһка ышану пьесада гармониягә илтүче башлангыч булып тора.

Трагедиядә иман хакына газап чигеп һәлак булу турындагы сюжетның үстерелешендә җырлар зур роль уйный. Намаз вакытында фәрештәләрнең җырлавы М. Буби образын сакральләштерүгә хезмәт итә. Аның 1919 елда кызылармияче кулыннан һәлак ителгән кызы Миңнемөнҗиянең җырына канатлары белән илне сакларга тырышучы аккош образына әверелгән ак яулык метафорик образы килеп керә. Дини дискурста мөһим рольне мөнәҗәт жанрындагы җырлар уйный, алар ай яктылыгы (иман нуры) һәм караңгылык (явызлык), әл-видаг (хатын-кызлар мәдрәсәсендә укучы кызларның хушлашу җыры) антитезасына нигезләнә. Бу җырлар белән Гражданнар сугышының гаепсез корбаны Миңнемөнҗиянең җыры арасында бәйләнеш күзәтелә. Соңгы ике җырда автор аучы һәм шамакай образлары аша тоталитар системаның «шөрепләре»ннән, аларның төпсезлеген-

нән әче көлә, алар үзләренең тормышын зинданга әйләндергән, ди. Аллаһны, кавемен мәңгегә яратуы аркасында, М. Буби хәтта төрмәдә дә ирекле булып кала.

2006 елда Ф. Бәйрәмова көчләп чукындыру темасына «Баһадиршаһ» дигән художестволы-документаль романын бастырып чыгарды. Биредә иман өчен газап чигүче ролендә Россия империясенең колониаль сәясәтенә каршы күтәрелгән Татар-Башкорт фетнәсенең идеологы һәм башлыгы Батырша хәзрәт сурәтләнә (тулырак карагыз: [Бәйрәмова, 2005; Батырша җитәкчелегендәге баш күтәрү...; Батырша, 1993; Заһидуллина, б. 171–172]). Фетнәне бастыргач, ул Шлиссельбург төрмәсенә эләгә, шунда императрица Елизавета Петровнага мөрәҗәгать итеп, үзенең данлыклы «Тахриз-намә»сен яза: «...Әгәр дә без бер патшаның анты астында яшибез икән, һәм әгәр дә ул падишаһ үзенең антына һәрдаим тугрылык саклый икән, ул чагында без, шәригать кушканча һәм безнең изге Китапта язылганча, үзебезнең башыбыз һәм гомеребез белән корбан китерергә тиешле. Әгәр дә патша үзенең подданныйларын кыерстыулардан яклау буенча вазифаларын үтәүне тәэмин итми, әгәр дә бурычлар туктаусыз үзгәреп тора һәм аларга яңалары өстәлә икән, мөселманнар берләшергә һәм шәригать кушканча иманны югары күтәрергә тырышу турында дин кардәшләренә ярдәм итәргә тиеш...» [Батырша, б. 93–94]. Әлеге документ татар һәм башкорт әдәбиятларында иман өчен газап чигүче образының әдәби традицияләрен формалаштыру өчен нигез булып тора. Ф. Бәйрәмова үзенең романында Екатеринбургта мәйданда тереләй яндырылган татар Тойгелде Җүләковның батырлыгына дан җырлый (тулырак карагыз: [Анисимов, с. 542–543]). Ф. Бәйрәмова романында Батыршаның шәкертләр белән бергә кулга алынган хатыны Зөлхәбирә образы аерым игътибарга лаек. Башта ул Уфада зинданга ябыла, аннан соң Санкт-Петербург төрмәсенә озатыла. Газаплы сорау алулардан соң, хөкем карары чыгарыла: мөселман диненә кайту мөмкинлеге калдырмаслык итеп, балалары белән бергә «Кызлар монастырена» ябарга. Роман авторы Зөлхәбирә образы Г. Исхакыйның Зөләйхасы белән янәшә хатын-кыз образлары галереясында лаеклы урын алырга тиеш дип саный [Бәйрәмова, 2006].

2008 елда Ф. Бәйрәмова «Утта яндырылган татар хатыны» дигән мәкалә яза, анда ул көчләп чукындыру сәясәтенең корбаны булган Кисәнбикә/Хөснибикә Байрасованың биографиясен торгыза [Бәйрәмова, 2008, Утта яндырылган...]. Архив документлары белән эшләгәндә, татар тарихчысы рәсми документларда әлеге хатын-кызның татар дип теркәлүенә игътибар итә, ләкин соңрак документларга үзгәрешләр кертелә һәм ул башкорт дип йөртелә башлый. Ф. Бәйрәмова Кисәнбикәнең туган җире, аны көчләп чукындыру, качуы турындагы материалларны системага сала. Мәкаләсендә тикшеренүче архив документларыннан өзекләр китерә. Мәсәлән, хөкем карарында мондый юллар бар: «Пойманную татань-башкирку, которая была крещена и дано ей имя Катерина, за три побега и что она, оставя Закон

Христианский, обасурманилась, за оное извольте приказать на страх другим казнить смертию – сжечь, дабы впредь, на то смотря, другие казнились» [ГАСО. Ф. 24. Оп. 1. Д. 818. С. 243–245]. Кисәнбикә Байрасова фаҗигалы рәвештә 1739 елның 30 апрелендә һәлак була [Бәйрәмова, 2008, Туран иле, б. 114–118].

Ф. Бәйрәмова «Гөләйза» романында да шулай ук иман хакына газап чиккән хатын-кыз батырлыгына дан җырлый. Г. Хисамиев Кыр Шонталысы (хәзерге Алексеевский районы) авылында туып үскән бу хатын-кыз Г. Исхакыйның Зөләйха образының прототибы булган дип раслый [Хисамиев]. Ф. Бәйрәмова әсәрне иҗат иткәндә, бер яклап, татар тарихындагы «ак таплар»ны бетерергә, мөселманнарның иман хакына кылган батырлыкларын мәңгеләштерергә, икенче яклап, тарихның фаҗигалы чорларында иманын, телен һәм халык буларак үз йөзен саклап калган ата-бабаларыбызны олыларга омтылуын белдерә. Героиня үлеменең хәл-шартларын ачыклап, язучы Чистай өязен, бер гаиләнең портретын тасвирлау белән генә чикләнми, ә бөтен бер ил-империядә яшәүче мөселман халыкларын көчләп чукындыру фаҗигасын ачып бирә. Колониаль изү шартларында илдә дин-иманны унификацияләүгә ирешү өчен хакимият тарафыннан күрелгән чараларның кырыслыгына язучы аерым игътибар бирә. Романда татарларның иман мәсьәләләрендә ни дәрәҗәдә ныклык күрсәтүләре хакында мисаллар китерелә: «алар бозлы суга батып, тереләй утта янып үләләр иде» [Бәйрәмова, 2018, б. 12], рус авылларына сөргенгә җибәрелә, көчләп христианнарга кияүгә бирелә һ.б. Намаз укучылар бары бер Аллаһка өмет баглый: «аларның таянычы – бары тик Аллаһ кына» [Бәйрәмова, 2018, б. 13]. Геройларның хатирәләре аша көчләп чукындыру сәясәте романда динамикада ачыла. Сюжет 1838 елгы вакыйгалардан башланып китә. «Вакыйгаларның вакыты Николай I патша булган елларга, Екатерина II дин иреге хакында игълан иткәннән соң күпләп исламга кайта башлаган керәшен татарларны кабат православие динендә ныгыту өчен алып барылган канлы һәм күз яшьле каршылык көннәренә алып китсә дә, анда Казан ханлыгы егылганнан соң мөселманнарга каршы җәелдерелгән чукындыру сәясәте турында сүз бара, географиясе ягыннан да, гомүмән, татарлар яшәгән һәм сөйләшүләр вакытында да, хикәяләүченеке булган лирик, фәлсәфи, тарихи, күбрәк сызланулы чигешләрдә дә калкып чыга» [Заһидуллина, б. 179].

Р. Зәйдулла кебек үк Ф. Бәйрәмова антиномик фикерләү рәвешенә өстенлек бирә. Персонажлар системасында татар-мөселманнар – попларга, урядникларга; мөселман Гөләйза – керәшен Нәчтүккә (Нәгыймә), мөселман гаиләсе – керәшен гаиләсенә, мөселман авылы Кыр Шонталысы – керәшен авылы Актауга каршы куела. Д. Заһидуллина күзәтүенчә, «Ф. Бәйрәмованың мөселман һәм православие каршылыгының бер ягында торучыларга гына түгел, капма-каршы персонажларга карата психологизм алымнары куллануы шулай ук вакыйгаларны төгәлрәк аңларга ядәм итә» [Заһидуллина, б. 180]. Язу-

чы роман текстына татарлар патшага юллаган үтенеч язуларын да кертеп җибәрә.

Романда номинативлар мөһим роль уйный. Романда героиняның «Минем исемем Гөләйза!» дигән репликасы рефрен булып кабатланып килә. Баш героиняның күз алдына ата-бабалары килә, алар: «Исемеңне онытырга юл куйма, иманыңа хыянәт итмә!» – дип мөрәҗәгать итә [Бәйрәмова, 2018, б. 48].

Романдагы артефактларның да мәгънәви вазифасы бар. Мәсәлән, хөкем вакытында Гөләйза антын Библиядә түгел, ә Коръәндә бирүне хуп күрә. Ант иткәндә, ул үзенең дини генә түгел, ә милли тәңгәллеген дә ассызыклый: «Кулымны Коръәнгә куеп әйтәм: мин – мөселман хатыны! Минем исемем Гөләйза! Мин Пелагея түгел, рус хатыны түгел, мин – татар хатыны» [Бәйрәмова, 2018, б. 56]. Судта ул үзен вәкарь белән тота, аның җаваплары да уйланган, һәр сүзен ашыкмыйча әйтә.

Ф. Бәйрәмова, суд эпизодын язганда, Чистайның мөселман образын өяз хөкемдары ноктасыннан торып сурәтли. Язучы татар-мишәрләрне берләштергән көч – диндә бердәмлек булу турында уйлана. Ф. Бәйрәмова аларның дөньяга карашлары формалашуда суфичылыкның ролен ассызыклый.

Персонажлар системасында дин әһелләренә мөһим роль бирелә, алар халык массаларына дога сүзе, вәгазьләр (Моратбакый абзыйның Болгар белән Биләр шәһәрләрен мөселман диненең үзәге буларак торгызу турындагы вәгазе) мөрәҗәгать итә һ.б. [Бәйрәмова, 2018, б. 85–87]. Берләштерүче көч буларак, мөселманнарның йола-гадәтләре, аерым алганда, Ураза, Корбан гаетләре зур роль уйный.

Икенче өлештә татарлар һәм рус авылына әйләндерелгән Биләрнең побы арасындагы каршылык әһәмияткә ия. Бу исә роман авторына татарларны көчләп чукындыруны, татар дәүләтчелеге тарихын җентекләп сурәтләргә мөмкинлек бирә. Романның композициясендә билгеле бер симметрия күзәтелә. Икенче өлештә укучы Ишмөхәммәт Уразманов морзаның судтагы каршылыгын күзәтә. Төрмәдәге эпизодлар колониаль сәясәт аркасында интегеп яшәгән татар халкының коллектив портретын тудырырга ярдәм итә. Роман авторы аерым шәхесләр язмышын тулы бер халык язмышына үреп бирергә омтыла. Ф. Бәйрәмова мөселман диненә кайту өчен үзләрендә көрәшерлек көч, кыюлык тапкан татарларга дан җырлый. Прозаикның игътибар үзәгенә 1827–1864 еллар арасындагы чор алына. Язучы төгәл саннар белән эш итәргә тырыша. Мәсәлән, Чистай тирәсендә андый мөселманнарның саны өч меңнән артып китә.

Өченче өлештә Ф. Бәйрәмова Гөләйзаны иман хакына газап чигүче хатын-кыз итеп сурәтли. Әлеге образ приставның Гөләйзаны кыйнау эпизоды аша драмалаштырыла. Ф. Бәйрәмова укучысын героиняның күрәзәле төшләре аша сюжетның фаҗигалы чишелешенә әзерли. Гөләйзаны хөкем итү картинасы империя тарафыннан татарларга карата мөнәсәбәтнең гаделсезлегенә иллюстрация буларак кабул ителә:

мөселман хатынын яклап әйтелгән утыз күрсәтмә попның бер чыгышы белән сызып ташлана. Сюжетта христиан һәм мөселман диннәре арасындагы каршылык героиняның фаҗигалы үлеме белән генә бетми әле: аны нинди йола буенча күмү турындагы бәхәсләр мәхәлләне тагын бер тетрәндереп ала.

Романны йомгаклап, Ф. Бәйрәмова Гөләйзаның якыннарының ничек эзәрлекләнүе турында кыскача мәгълүматлар бирә: сорау алулар, йөзгә-йөз очраштырып сорау алулар, янау-куркытулар. Дәүләт системасы муллага да, попка да төрмә җәзасы бирә. Героиняның балаларын керәшеннәр гаиләсенә тәрбиягә бирәләр. Чистай морзалары Ишмөхәммәт морзаны яклап, аны төрмәдән азат итүгә ирешәләр.

Әкълимә әбинең дисбесе көчләп чукындыру сәясәте корбаны булган төрле буын татар-мөселманнарның бердәмлек символы булып тора. Финалда дисбе образлары үзләренең дини ышануларын яклап һәлак булган меңнәрчә татар кешеләре турындагы хәтерне саклаган йолдызлыкка әверелә. Шәһитләр, үз динен саклап һәлак булган газап чигүче кешеләр темасы шул рәвешле дә ачыла.

Шулай итеп, төп героиняның тәрҗемәи хәлен иман хакына газап чигүче итеп тасвирлап, Ф. Бәйрәмова игътибарны татар халкы тарихыннан якынча мәгълүматларга юнәлтә: бу җирләргә болгар татарларның килеп урнашуы, татарларның ислам динен кабул итүе, дәүләтчелек югалту фаҗигасы, көчләп чукындыру сәясәте. Язучы мисаллар нигезендә Гөләйза гаиләсенең берничә буын дәвамында мөселман диненә тугрылыгын күрсәтә. Героиняның биографиясен язып, Ф. Бәйрәмова аның мәгърифәтчелеккә, мөселман дине йолаларын үтәргә омтылуын раслаган фактлар китерә. Әсәрдә көчләп чукындыру сәясәтенең идеологлары һәм аны гамәлгә ашыручылар белән каршылык тәфсилләп сурәтләнә.

Шәхси һәм социаль конфликтны колониаль яссылыкта күрсәткән хөкем итү эпизодлары мөһим роль уйный. Героиня мөселман диненә тугрылыгын саклый, христиан дине йолаларын үтәүдән баш тарта. Аннан соң җәзалау, үлем һәм үлгәннән соң чынбарлыкта аңлатып була торган могҗиза: дин кардәшләре Гөләйзаны мөселман йолалары буенча җирли, шуңа да поплар кабердә аның җәсәден тапмыйлар. Иман өчен газап чигүче белән аны газаплаучылар арасындагы мөнәсәбәтләр суд, газаплы үлем эпизодлары аша күрсәтелә. Ф. Бәйрәмованың газап чигүче герое язмыш сынауларын ныклык белән үтә, чөнки ул мөселман динендә үзенә таяныч таба. Д. Заһидуллина фикеренчә, «язучы гап-гади бер татар хатынының, балаларын, динен, милли асылын саклап, көрәшчегә әйләнү юлын тергезә» [Заһидуллина, б. 181].

2018 елда Кисәкбикә батырлыгына үзенең «Кисәнбикә юлы» дигән повестенда Салават Әбүзәр дан җырлый [Әбүзәр]. Башкорт әдәбияты белгечләре повестька М. Буракаева хикәясе белән чагыштырып анализ ясаган (тулырак карагыз: [Каскинова, Хадыева]).

2021 елда Михаил Башкиров, Мәрьям Буракаева хикәясенә нигезләнеп, «Киҫәкбикә. Риүәйәт» пьесасын яза. Иман өчен газап

чигүче образын сурәтләгәндә, драматург французларның 1920 елда изгеләр рәтенә кертелгән героинясы Жанна д'Арк белән параллельләр үткәрә. М. Башкиров шәхеснең – мохит, «бәләкәй кеше»нең империя белән каршылыгына мөрәҗәгать итә. Франция образы клавесин музыкасы, сарай дамаларының париклары, костюмнары аша ирелә. Боларның барысы да безгә XI–XII гасырларда Көнбатыш Европаның мөселман һәм православие динендәгеләргә каршы хәрби тәре походлары ясаган христиан дөньясы образын хәтерләтә. Әлеге походлар яулап алынган территорияләрне колонияләштерү белән тәмамлана. Бу исә драматургка, төбәк тематикасы чикләреннән чыгып, күләмле империя – колония антитезасын тудыру мөмкинлеге бирә.

Безгә милли рухы көчле булган герой турындагы традицион романтик әсәр тәкъдим ителә. Сөйләк башлангычы әкиятче хатын образы аша гамәлгә ашырыла, аның тавышы билгеле бер вакытка бәйләнмәгән, ул халык хәтерен, халыкның рухи кыйммәтләрен гәүдәләндерә. Аның авызыннан без кайчандыр бу җирдә хөкем сөргән идиллия, әле бик ерак үткәндә булмаган «алтын гасыр» турында ишетеп беләбез. Башкорт халкының яшәеше бүреләр нәселеннән булган гаилә образы аша күрсәтелә.

Спектакльнең баш герое рус романтик әдәбиятының иң яхшы традицияләрендә «әсир» итеп бирелә: гадәти булмаган герой гадәти булмаган шартларга куела. Без геройның мохит белән каршылыгын күрәбез. Романтизмның әлеге сыйфатлары күпләргә мәктәп программасыннан ук таныш (А.С. Пушкинның «Кавказ әсире», М.Ю. Лермонтовның «Кавказ мәхбүсе», Байронның «Шильон мәхбүсе» әсәрләре).

Драматург әсирлек мәдәни кодын һәм башкортларның ирек сөюче халык булуы турындагы эстетик идеалын уңышлы куллана. Алгы планга балаларына нәсел традицияләре турындагы хәтерне кайтаручы, туган илгә мәхәббәт һәм аның язмышына карата җаваплылык хисе тәрбияләүче милләт анасының мәгърифәтчелек идеалы чыгарыла. «Курку», «куркак», «курыкма» рефреннары бөтен текст буйлап кабатланып бара.

Колониаль теманы күтәргәндә, драматург рус сатирасының иң яхшы традицияләренә мөрәҗәгать итә (М.Е. Салтыков-Щедринның «Ташкентлы әфәнделәр» очеркларын искә төшерегез). Империянең «вариссыз калган пространство»сы картинасын тудырганда, ул карнавал эстетикасын уңышлы куллана. 1720 елларда башкорт җирләрендә заводлар төзелеше өчен уңайлы урыннар эзләгән Василий Татищев Петербургтан килгән яшерен киңәшченең прообразы булып тора. Аның бөтен тормышы – йә югары вазифалар биләү, йә булмаса казематлар дәрәҗәсенә мәтәлү. Халыкта аңа Тать – юлбасар дигән кушамат тагалар. Ул үзенең рәхимсезлеге һәм чиста куллы булмавы белән дан тота.

Кисәкбикә шәхесе явызлык башлангычын гәүдәләндергән яшерен киңәшче образы белән каршылыкта ачыла. Ул геройларның күңеленә коткы, вәсвәсә сала, аларның рухи ныклыгын сыный.

Кисәкбикәнең балалары, язмыш кушуы буенча яшерен киңәшчегә тәрбиягә бирелеп, үз-үзләренә хыянәт итәләр, исемнәрен югалталар. Халык эпик традицияләре кысаларында драматург «үзе турында сөйләүче исем» алымын куллана. Туганда бүре ыруы вәкилләре балаларына яңгырашлы исемнәр бирә торган була. Сынбулат исеме – «тимер кебек ныклы булсын», Акчура – «үз-үзен корбан итәргә сәләтле» дигәнне аңлата. Нәдерша гарәп телендә «кыйммәтле, сирәк очрый торган» дигән мәгънәгә ия. Пансионатта аларга яңа исемнәр бирәләр, димәк ки, төрки гадәт буенча аларның язмышын күчереп язалар. Шулай итеп, Сынбулат туган җирен дә, әнисен дә сатарга әзер вак сәүдәгәр Василийга әйләнә. Акчура исә – күңеле рәхимсезлек һәм комсызлыктан таш булып каткан күзәтүче Пётрга. Нәдерша Иван исемен ала, сугыш кырыннан куркып качкан яугир була. Исемнәрен югалтуга алар үзләренең тәңгәллеген, нәселләре белән элемтәләрен өзәләр.

Жанр кануннарына ярашлы, бу көрәштән Кисәкбикә җиңүче булып чыга. Ул явызлыкка каршы торып, үз-үзенә тугрылык саклый, чөнки анда нәсел-ыруының хәтере исән. Ул милләттәшләрендә дә шушы хәтерне уятырга тырыша: «Нәрсә булды сезнең белән, халкым минем, сез кемгә әйләндегез?», «Сез – рухы азат кешеләр, сездән өстә бары Аллаһ кына», «Азатлык булмагач, яшәүнең нигә кирәге бар?».

Балалары белән булган сәхнәләрдә Кисәкбикә кайгыртучан ана буларак ачыла, киңәшче белән көрәштә – кыю, горур хатын-кыз. Шәрехләгәндә, корбанчылык идеясенең әйдәүче икәнлеге ачыклана. Ялкын әсирлек тышауларын яндыра. Кисәкбикәнең үлеме аның тормышының иң югары ноктасы булып аңлашыла. Бу образ спектакльдә ике планда чишелеш таба: иман өчен газап чигүче хатын-кыз һәм милләт анасы. Дини дискурста спектакльнең авторлары Аллаһ кануннарыннан язган икейөзле хакимиятне фаш итәр өчен фарс алымына мөрәҗәгать итә. Менә ни өчен сарай тирәсенә елышкан кешеләр марионеткаларны һәм кәмитчеләрне хәтерләтә.

Милләт анасы дини-мистик планда шәрехләнә. Кисәкбикә – туган җиргә мәхәббәтнең гәүдәләнеше. Ул – А. Горькийның үз үлеме белән киләчәк буыннарга юл күрсәткән Данкосының башкорт варианты.

Хәзерге заман татар һәм башкорт әдәбиятларында иман хакына газап чиккән хатын-кыз образларын анализлап, без шундый нәтиҗәгә килдек: язучылар әлеге темага үзләренең милли-эстетик идеалын, дәвер җилләренә каршы тора алырдай, гадәти булмаган язмышлы героен эзләп мөрәҗәгать итә. Әдәбиятның төрле төрләренә караган әлеге әсәрләр төрле жанрларда язылган. Сюжет күп яклап охшаш: иман хакына газап чигүче шәхесе аның мохит һәм хакимияткә каршылыгында ачыла. Фаҗигалы үлеме аша аның образы сакральләштерелә. Язучылар халыкка милли идеал турында искә төшерә алырдай милләт анасы образын куллана. Иман хакына газап чигүче милләт образы язучыларга милли тарихтагы «ак таплар»ны бетерү, тарихи материалның олы бер катламын күтәрү мөмкинлеге бирә. Геройларының эчке дөньясын сурәтләгәндә, язучылар игътибарны геройларның диниле-

генә һәм тәкъва булып яшәү рәвешенә юнәлтә. Романтик рухлы әлеге әсәрләрдә героиняларның ныклыгына, иман, милләт өчен үз-үзләрен корбан итәргә сәләтле булуларына дан җырлана.

Әдәбият

Анисимов Е.В. Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. М.: Новое литературное обозрение, 1999. 719 с.

Әбүзәр С. Кисәнбикә юлы. Уфа: [б. и.], 2019. 105 б.

Башкиров М. «Киҫәкбикә. Риүәйәт» («Сказ о Кисякбике») (2021) // URL: https://www.youtube.com/watch?v=rDMxirRJrqo (мөрәҗәгать итү датасы: 28.09.2021).

Батырша. Письмо Батырши императрице Елизавете Петровне. Уфа: УНЦ РАН, 1993. 252 с.

Батырша җитәкчелегендәге баш күтәрү һәм XVIII йөз татар җәмгыятендә иҗтимагый-мәдәни торыш. Фәнни-гамәли конференция материаллары (2005 елның 17 мае, Казан шәһәре). Казан: ТФАнең Ш. Мәрҗани исем. Тарих институты, 2007. 368 б.

Бәйрәмова Ф. Ә. Баһадиршаһ. Казан: «Аяз» нәшр., 2006. 303 с.

Бәйрәмова Ф. Ә. Батырша җитәкчелегендә милли-азатлык көрәше. Яр Чаллы: «Аяз» нәшр., 2005. 64 б.

Бәйрәмова Ф. Гөләйза. Казан: «Аяз» нәшр., 2018. 312 б.

Бәйрәмова Ф. Ә. Һиҗрәт. Казан: «Аяз» нәшр., 2017. 480 б.

Бәйрәмова Ф.Ә. Туран иле. Казан: «Аяз» нәшр., 2008. 335 б.

Бәйрәмова Ф. Ә. «Утта яндырылган татар хатыны» // Мәдәни җомга. 2008. 30 май (№ 21). 18 б.

Большаков О.Г. История Халифата. Т. I. Ислам в Аравии. 570–633. М.: Наука, 1989. 310 с.

Буракаева, М.С. Көҙгө ысыҡ: хикәйәләр. Өфө: Инеш, 2011. 182 б.

Галяу М. Муть. Мухаджиры. Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. 460 с.

Дәүләтшин Г. Төрки-татар рухи мәдәнияте тарихы. Казан: Тат. кит. нәшр., 1999. 512 б.

Заһидуллин А. Библиография // Гаяз Исхакый: тарихи-документаль җыентык. Казан: Җыен, 2011. Б. 739–915.

Заһидуллина Д.Ф. Фәүзия Бәйрәмова // Татар әдәбияты: 8 томда. 8 т. Казан: Фолиант, 2021. Б. 151–184.

Зәйдулла Р. Саташкан сандугач. Пьесалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. 487 б.

Ислаев Ф.Г. Ислам и православие в Поволжье XVIII столетия: от конфронтации к терпимости. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. 214 с.

Исхаков Р.Р. Очерки истории традиционной культуры и религиозности татар-кряшен (XIX – начало XX вв.). Казань: Изд-во «Центр инновационных технологий», 2014. 332 с.

Исхакый Г. Зөләйха. Казан: [б. и.], 2019. 98 б.

Каскинова Г.Н., Хадыева И.А. Башкорт әдәбиятында Кисәкбикә образы // Проблемы гуманитарных наук и образования в современном мире: Сборник научных статей по материалам V Всероссийской научно-практической конференции (21–22 марта 2019 г.) / под. ред.: Р.М. Латыповой, Н.А. Ласыновой. Сибай: Сибайский информационный центр – филиал ГУП РБ Издательский дом «Республика Башкортостан», 2019. С. 83–84.

Котов Ф. А. Хожение купца Федота Котова в Персию. М.: Изд-во вост. лит., 1958. 111 с.

Макаров Д.М. Самодержавие и христианизация народов Среднего Поволжья (XVI–XVIII вв.). Чебоксары: [б.и.], 2000. 272 с.

Миннуллина Ф.Х. Жанр драмы в татарской драматургии рубежа XX–XXI веков. Казань: ИЯЛИ, 2019. 144 с.

Мусин Ф. Гаяз Исхакый (Тормышы һәм эшчәнлеге). Казан: Татар. кит. нәшр, 1998. 199 с.

Насипов И., Хабутдинова М. Религиозный дискурс в повести А. Йылдырым «Бегущие к свету» и романе Ф. Байрамовой «Һиҗрәт» («Исход») // Филология и культура. Philology and Culture. 2021. № 3. С. 128–133.

Руновский Н. Очерк истории христианского просвещения инородцев Волжско Камского края в связи с историей переводов на их языки до половины XIX столетия // Симбирские епархиальные ведомости. 1901. № 2. С. 49–57; № 4. С. 128–135; № 7. С. 237–243; № 10. С. 337–345; № 11. С. 383–392; № 12. С. 417–423.

Хайруллина Д. М. Образ женщины в русской и татарской литературе 1890–1917 годов: На примере творчества Г. Исхаки и М. Горького: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.02. Уфа, 2005. 222 с.

Хәбетдинова М.М. Ф. Бәйрәмованың «Һиҗрәт» (2017) романында татар эмиграциясе темасы / М.М. Хәбетдинова // Фәнни Татарстан. 2019. № 2. Б. 35–45.

Хабутдинова М.М. Кисекбике // Звезда Поволжья. 2021. № 48. С. 1, 4.

Харлампович К.В. Казанские новокрещенские школы: (К истории христианизации инородцев Казан. епархии в XVIII в.): [Доложено в общ. собр. О-ва археологии, истории и этнографии 28 апр. 1903 г.]. Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1905. 91 с.

Хисамиев Г. Гөләйза кыйссасы. Фәнни-популяр басма. Казан: Отечество, 2015. 286 б.

Хрусталев А. Очерк распространения христианства между иноверцами Казанского края / Миссионерский противомусульманский сборник: Тр. студентов Миссион. противомусульм. отд-ния при Казан. духов. акад. Вып. 5 / Соч. студента Казан. духов. акад. 3 учеб. курса (1845–1850 гг.) Александра Хрусталева. Казань: Унив. тип., 1897. 105 с.

Akhmetzyanova G., Zakirzyanov A., Sheyanova S., Motigullina A., «Presentation of historical personalities in modern tatar literature (on the basis of r. Zaidulla's plays)», Turkish Online Journal of Design and Communication, April 2017, DOI NO: 10.7456/1070ASE/119

Khabutdinova M.M., Zamalieva L. F., Motigullina A.R. Ideological and Artistic Originality of Monodrama «Mikulaj» (2019) by Mansour Gilyzov // Materials of the International Conference «Scientific research of the SCO countries: synergy and integration» – Reports in English (July 31, 2019. Beijing, PRC)Beijing, China 2019, p.105–111.

Faezova L.R., Khabutdinova M. M., Gaynyllina G.R. The Emigration Theme In Tatar Literature // Modern Journal of Language Teaching Methods. 2018. Vol. 8, Is. 9. P. 66–71.

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университеты доценты